

משיחיות, אוטופיה ופסימיות בשנות החמישים

עיון בביקורת על 'המדינה הבן-גוריונית'¹

יעקב שביט

שנות החמישים מוצגות תדיר כ'עידן הבן-גוריוני' בתולדות מדינת ישראל או כ'רפובליקה הבן-גוריונית'. דמותו של 'האב המייסד' – לא רק ראש-ממשלה נבחר אלא דמות כריסמטית בעלת סמכות בלתי-מעוררת, בן-דמותם של פטר הגדול או לנין – פרושה על התקופה הזו בכל כובד משקלה. התקופה ורכיביה האופייניים מתגלמים במידה רבה באישיותו של בן-גוריון ובמכלול מעשיו, ויש זהות בין המנהיג היוצר ובין התקופה, שהיא עידן של יצירה. העובדה שבן-גוריון היה מעורב במגזרים שונים של ההווה הישראלית בתקופת עיצובה והתגבשותה הקנתה משנה תוקף לדיוקן הזה. בדימוי הזה מקופלת לא רק מוסכמה על המעמד הבלתי-מעורר לכאורה שהיה לבן-גוריון בתור 'אבי המדינה' והאיש שקבע את מסלולי התפתחותה; מקופלת בו גם המוסכמה שהיה שיתוף-פעולה עמוק בינו לבין קבוצות רחבות של אינטלקטואלים ושל אינטליגנציה. הטענה הרווחת היא כי בן-גוריון ביקש לגייס את האינטליגנציה למטרותיו והיא בדרך-כלל נענתה בחפץ לב, בהתלהבות בלתי-מסויגת, תוך מידה רבה של הערצה ואולי אפילו סגידה לבן-גוריון האיש, לסמכות ולסמל; יוחסה לה אף נכונות להתגייס תוך טשטוש מחויבותה למערכת ערכים ספקנית וביקורתית, לכל הפחות מסויגת. עוד מוסיפה הטענה, כי בכך נוצרה מעין ברית בין האינטליגנציה לבן-גוריון וגם אינטלקטואלים רבי-מוניטין מצאו את עצמם שותפים בברית הזו.²

שני הצדדים, כך נטען, ביקשו להפוך את 'המדינה' למוקד של ההזדהות הלאומית ולמושא של 'פולחן'; שני הצדדים דיברו על הצורך לעצב חברה חדשה ואדם חדש לאורם של הערכים שהאמינו בהם; הקמת המדינה נתפסה אפוא בעיניהם כמאורע

1. ענייני כאן בביקורת שנמתחה על בן-גוריון מחוץ למפא"י, ולפיכך ראוי לזכור כי גם בתוך מפא"י היו הלכירוח ביקורתיים שכוונו נגד בן-גוריון האיש ונגד דרכו. חלקם היו תוצאה של משקעים פרי תקופה קודמת, שקבעו לא מעט מתבנית ומתוכן הביקורת אחרי הקמת המדינה. 'הפרשה' שזרה את הביקורת הפנימית עם הביקורת מבחוץ. ראה בעניין זה אצל מ' אביזוהר, כראי סדוק: אידיאלים חברתיים ולאומיים והשתקפותם בעולמה של מפא"י, תל-אביב 1990.

2. ראה אצל מ' קרן, העט והחרב: לבטיה של האינטליגנציה הישראלית, תל-אביב 1991, עמ' 75-72 ותאורו המפורט על מערכת היחסים בין בן-גוריון לאינטלקטואלים בספרו בן-גוריון והאינטלקטואלים: עוצמה, דעת וכריזמה, קריית שדה בוקר 1988.

שיש בו סכנות וסיכויים ועל כן יש צורך לא להחמיץ את ההזדמנות ולאפשר למדינה ליטול על עצמה את העיצוב הטוטלי הזה.³

תמונה זו – הסכמה הרמונית בין המנהיג לאינטלקטואלים – היא תמונה חד-צדדית; כבר בשנות החמישים הראשונות כלל לא שררה הרמוניה גמורה ביחסיו של בן-גוריון עם האינטליגנציה, עוד לפני המערכות של 'פולמוס הפרשה' והתלכדותם של אינטלקטואלים רבים באופוזיציה נגד בן-גוריון או נגד המגמות שיצג ואפילו עוד לפני מבצע סיני. כשם שבן-גוריון סימל את ההשג הגדול של הקמת מדינה יהודית עצמאית, כך כבר בשנות החמישים הוא סימל בעיני אחרים – ובאופן מוגזם לא פחות – את מכלול הפגמים והעיוותים שהוטבע במדינה כבר מראשיתה. כשם שבן-גוריון היה בעיני רבים לסמל של העשייה, ההתלהבות והאופטימיזם הציוני משנות הבראשית, כך גם התרכזה בו כל אשה של הביקורת וכלפיו הופנו הלכי-הרוח הפסימיים. אומנם בן-גוריון סימל בעיני רבים את 'הרעיון המשיחי', כלומר הוא היה בעיני רבים נושא הדגל בתאור מטרותיה של המדינה כ'מטרות משיחיות' ובשילוב של הגשמה ציונית רחבת-הקף עם תוכן חברתי מוסרי, אבל הוא גם סימל בעיני אחרים את הקצנס הציוני בהתגשמותו הישראלית. בן-גוריון המדבר על 'עם סגולה' נתפס בעיניהם כאחראי להתפתחותה של חברה עמוסת פגמים ושחיתות.

חשוב לזכור כי הביקורת שכוונה כלפי בן-גוריון והמדינה הבן-גוריונית לא הייתה רק 'ביקורת המציאות' או ביקורת כלפי הבטים אלה או אחרים של המציאות, אלא היא הייתה גם ביקורת משיחית; במלים אחרות: מבקריו לא הסתפקו בחשיפת פגמים, עיוותים וכשלונות בתחומים שונים, במערכת הפוליטית או בשיטה הכלכלית, בתפקוד המנגנון או באוריינטציה הבינלאומית וכדומה. ביקורתם הייתה ביקורת אוטופית ומשיחית, כי הם העמידו את 'המדינה הבן-גוריונית' כמכלול שלם ואינטגרלי אל מול מודל אוטופי או משיחי של הווה לאומית אחרת ולאורו של המודל האידיאלי הזה הם שפטו את המציאות הישראלית. המודל שלהם למדינה היה מודל משיחי או אוטופי אחר, שונה מן המודל האוטופי של בן-גוריון, והם העמידו אפוא פוליות אחת מול פוליות אחרת. נקודת-המוצא המשיחית והאוטופית של הביקורת הייתה שורשית – המבקרים לא נהפכו ל'משיחיים' או ל'אוטופיסטיים' בגלל עוצמת הביקורת; להפך: עוצמת ביקורתם נבעה מהיותם משיחיים או אוטופיסטיים. הלוך-הרוח שאפיין את המשיחיות והאוטופיות של המבקרים היה הלוך-רוח פסימי,

3. כך, למשל, באפריל 1950, בעת דיון על התפקיד החינוכי של צה"ל, קבע בן-גוריון כי על הצבא לעשות מן העולה-החייל 'אדם יהודי ובן ישראל, אזרח המדינה ואזרח המולדת, וחבר, ויעקור ממנו את הגרמניות ואת המארוקניות ואת התימנות ויטע בתוכו את ערכי המורשת של האומה היהודית ואת הערכים החדשים שאנחנו יוצרים. ... אספסוף לא ילחם בתנאים שאנחנו נצטרך להילחם על קיומנו. וקיבוץ גלויות מביא לנו אספסוף. ניתוך האספסוף הזה, גיבושו מחדש, גיבוש אנושי, יהודי, ישראלי, ואחר כך צבאי – זהו היסוד לצבאיות'. מטרת המערכת החינוכית איננה רק עיצוב דמות של חייל; היא נועדה לברוא אדם חדש, שתכונותיו וערכיו מוגדרים בהגדרות העמומות של 'יהודי' ו'ישראלי'. הרצאה בכנס הפקוד הגבוה, 6.4.1950, בחנוך ומורל בצה"ל, הוצאת מטכ"ל, קצין חינוך ראשי, ללא תאריך.

שוללני כלפי 'המציאות'. כך, מול האופטימיות הבן-גוריונית הופיעה תחושה של Untergang, שקיעה, ושל Kulturpessimismus.⁴ בן-גוריון עצמו תואר כפוליטיקאי קטן, ערמומי, נוקשה; לא מנהיג המבליט את החשיבות של 'ערכי מוסר', אלא מנהיג דורסני, חסר-רגישות, מלא יומרות, מתהדר בנוצות של איש רוח, יוצרה של 'מדינת הכוח' הישראלית המנתקת עצמה מסביבתה הקרובה (מן 'המזרח-התיכון' או 'המרחב השמי') וחיה בשל כך תוך ניפור וזרות כלפיה; הוא תואר כיוצרה של 'מדינת מפלגה' והאיש שביסס את הקונפורמיזם האידיאולוגי ואת האופורטוניזם הפוליטי. אם אכן בן-גוריון הוא מחוללה של המדינה, הרי בעיני מבקריו הוא האחראי לכל פגמיה.

ביקורת 'המדינה הבן-גוריונית' הייתה שילוב בין הלכי-רוח זורמים ביקורתיים, פסימיים, אוטופיסטיים ומשיחיים מתקופות קדומות מזה ובין הביקורת הפוליטית והחברתית על התפתחות המדינה לאחר 1948. מזה. מנקודת-מוצא כזו, נראה כי אין לבחון את הביקורת, את הקפה, את טיבה, את תכניה ואת מגמותיה, רק כביטוי לתגובות בנות הזמן המוגדר עצמו; יש לבחון אותה גם כהמשך לתבניות רעיוניות מתקופה קודמת, כביטוי לרציפות של הדואליות בהלוך-הרוחות הציוני – דואליות של פסימיות ואופטימיות היונקות מעורק 'משיחי' משותף.

בחינה של הזרמים הביקורתיים מלמדת כי העשור הנחשב לעשור של פרגמטיזם וקונפורמיזם, עשור הסתגלות של עיליות שאיבדו את הלהט האידיאולוגי שלהן, היה גם עשור של תסיסה אידיאולוגית רבה – ולא רק בשוליים האידיאולוגיים; הוא היה עשור של נְסיונות שונים להציע חלופות, שאחדות מהן התעצמו והואצו לאחר תום 'העידן הבן-גוריוני', כאשר התרופפו חישוקיה של המדינה שיצר; בחממה של תקופת אשכול התגלה כי כבר בימי בן-גוריון הבשילו הכוחות שקמו לעצב-מחדש את המדינה.

אין בכונתי להציע כאן פרוט של הביקורת והמבקרים או 'אנתולוגיה של פסימיות', ואסתפק בדיון על כמה טענות מרכזיות ובמיון שיטתי של הביקורת.

א

בדרך-כלל תחושת-עולם של פסימיות תרבותית מופיעה בחברה בתקופת משבר או בתקופת מעבר. אז ניכרות תחושות של שקיעה ושל 'עצב עולם' (Weltschmerz), של געגועים נְכמרים ל'תקופת הילדות' הקולקטיבית המאושרת. לעתים מתפתחת ומופיעה ואף מתעצמת תודעה של משבר ושקיעה אף-על-פי ש'המציאות האובייקטיבית' איננה מציגה סימנים ברורים של התפוררות המרקם הפוליטי, החברתי והתרבותי. על-כל-פנים, תודעה של 'אוש מן הציוויליזציה האירופית

4. ראה: F. Stern, *The Politics of Cultural Despair: A Study in the Rise of Germanic Ideology*, Univ. of California Press 1961; K. D. Bracher, *The Age of Ideologies: A History of Political Thought in the Twentieth Century* (Translated from the German by E. Osers), New York 1982

בשלהי המאה התשע-עשרה הייתה אחד מן הכוחות שדחפו את האינטליגנציה היהודית ללאומיות,⁵ ותודעה של פסימיות ביקורתית ליוותה את ההתיישבות הציונית מראשיתה. לפיכך אין פלא בעובדה שכבר מראשיתה הופיעו והתגבשו במדינה הלכירוח פסימיים, שלבשו צורות שונות וניסוחי שונים ונהפכו לזרם או לתת-זרם בולט ויציב בתודעה ובתרבות. הלכירוח פסימיים, מגובשים ומנוסחים, הופיעו כחוגים שונים של העלית הישראלית וביטאו תשתית-עומק מופנמת בחברה הישראלית, שעברה אליה בירושה מתקופות קודמות. לפנינו אפוא אותה תבנית מוכרת, הלובשת תוכן טיפוסי בכל תקופה ובכל חברה ותרבות אך מבטאת נוסחים שונים של אותו הלוך-רוח.

בהקשר של החברה הישראלית יש להבחין בין 'ביקורת ציונית' מזה ובין ביקורת 'אנטי-ציונית' או ביקורת 'א-ציונית', ובכלל זה ודאי ביקורת 'אנטי-ישראלית', מזה.⁶ ביקורת 'אנטי-ציונית' פוסלת מראש את הנחות-היסוד הציוניות שהחברה הישראלית נבנתה על-פיהן ולעתים גם פוסלת מראש את הלגיטימיות של מדינת ישראל. היא מבקשת להוכיח שהציונות הייתה מטבע בריאתה ומיסודה אידאולוגיה סלפנית ומוטעית, שלא פתרה את 'צרת היהודים' ולא הייתה מסוגלת לפתור אותה; יתר-על-כן, היא מעולם לא התכוונה לפתור אותה ואפילו החמירה אותה. אין צורך לומר כי לפי ביקורת זו נולדה מדינת ישראל מחטא ובחטא שהנפגעים העיקריים ממנו הם ערביי הארץ. מבחינת ביקורת אנטי-ציונית יהודית – ביקורת מנקודת-מבט קומוניסטית, ליברלית-אמנציפטורית או אורתודוקסית וכדומה – האידאולוגיה הציונית והמציאות שהתהוותה בהשפעתה הן 'פנטסיה היסטורית', אוטופיה מכזיבה, מינות ואף פשע היסטורי.

לעומת-זאת, 'ביקורת פנים-ציונית' מקבלת את מטרת-היסוד של הציונות, שהיא מדינה של יהודים בארץ-ישראל; היא מבקרת את 'הציונות' על שיטותיה, המעוגנות באידאולוגיית-משנה שגויה זו או אחרת, ואת הדפוסים הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים שהציונות יצרה והתגבשה בהם. בקצה הקשת הפסימית הזאת נמצא את המבקרים המבטאים מפח-נפש גמור ויאוש מוחלט מן האפשרות ש'המדינה' תתקן את עצמה ותחזור לגלם את 'האידאל הציוני' או את 'החלום הציוני' על-פי תפיסתם,

5. Y. Shavit, 'The Glorious Century of the "Cursed Century": Fin de Siecle Europe and the Emergence of Modern Jewish Nationalism', *Journal of Contemporary History*, 26 (1991), pp. 553-574

6. כאן כוונתי לחיבורים שפסלו מראש את הלגיטימיות של הרעיון הציוני או של מדינת ישראל. לסיכום של המגמות האנטי-ציוניות בקרב הציבוריות היהודית ראה: מ' אביטבול ואחרים (עורכים), הציונות ומתנגדיה בעם היהודי, ירושלים 1990. הספרות האנטי-ציונית והאנטי-ישראלית הכללית ענפה מכדי להזכירה כאן.

והיאוש מביא אותם לכדי פסימיות פוליטית או פסימיות תרבותית באופנים שונים.⁷ ביקורת המציאות יכולה לעלות מכיוונים שונים: מאסכטולוגיה לאומית, הקובעת יעדים לאומיים-היסטוריים רחוקים שאי-אפשר להשיגם ומצפה שהמית-אלגוריה של דמיונה וחזיונותיה תקרום עור וגידים, מאוטופיזם חברתי הקובע יעדים מאותו סוג עצמו אך מתמקד בעיקר בהוויה החברתית, מאידאליזם תרבותי המאמין באפשרות של הוצרות נורמות תרבותיות ברורות ומחייבות ו'זהות' נורמטיביות חדמשמעית ומחייבת של הציבור ועוד.⁸ תודעת היאוש יכולה אפוא לנבוע גם מאוטופיזם רדיקלי וגם משמרנות מהפכנית, כלומר משתי הצורות הקוטביות של 'אוטופיה':⁹ אוטופיה המשרטטת דיוקן של עתיד נכסף שעדיין לא היה כמוהו ואוטופיה המעלה באוב עבר היסטורי ללא-מתום שהיא מבקשת להחיותו. מבחינת השמרנות המהפכנית, תהליכי המודרניזציה הם שפגעו בשלמות הקודמת ולא פחות מהם אחראית לכך 'יומרת התבונה', המבקשת לעצב הוויה על-פי אידאליזם מופשטים.

שתי צורות האוטופיזם משתמשות באמצעי הבעה מגוונים: כתיבה חזונית ומיתית-אלגורית, המציגה עבר קדום או פנטסיות משיחיות כביטוי למציאות שהייתה, כתיבה סטירית נוקבת,¹⁰ נוסטלגיה ל'ארץ-ישראל האבודה' ול'גן העדן המנדטורי', ערגה ל'שורשים' התרבותיים של ארצות-המוצא וכדומה. הביקורת יכולה להיות מכוונת כלפי 'המדינה' כמסגרת שלטונית-מוסדית וכלפי רשויותיה, ואז היא תולדה של יחס חשדני מלכתחילה לכל מסגרת מדינית המתאפיינת ביסודות של

7. סוג של פסימיות אופנתית מתגלה בתודעה הציבורית במועדים קבועים, כמו ימי ציון למאורעות היסטוריים – יום העצמאות, יום השנה למלחמת יום-הכיפורים וכדומה – המעניקים לכותבים בעיתון הזדמנות נאותה, טקסית כמעט, לקונן על 'החלום הציוני' או 'החלום הישראלי' שאבד ולהשוות בין מערכת הציפיות להוויה 'הריאלית'. על האופנה הפסימית בצרפת ראה במאמרו של יורם ברונובסקי, 'אם זה מוות, מהם החיים', הארץ, 30.10.1978. על הנוסח הזה בישראל ערב יום העצמאות תשנ"א ראה מאמריהם של אדם ברוך ואמנון אברמוביץ במעריב, 17.4.1991.
8. הבחנה בין אוטופיה כמתייחסת לתכנים חברתיים ובין משיחיות המתייחסת לתכנים לאומיים-היסטוריים (כמו טריטוריה) היא הבחנה חדה מדי, המתעלמת מהעובדה ששני היסודות קיימים בכל תכנית חזונית, אף-כי אפשר להצביע על סדרי עדיפויות ודגשים שונים.
9. ראה את עיונו של אנדרֵי נליצקי בשני הדפוסים של המחשבה האוטופית ברוסיה של המאה התשע-עשרה: A. Walicki, *The Slavophile Controversy: History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought*, Univ. of Notre Dame Press, Ind. 1989; Idem, *A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism*, Stanford Univ. Press 1979.
10. ההבדל בין הכתיבה הסטירית של עוזי ושות' לכתיבה הסטירית של אפרים קישון נובע מכך שכותבי עוזי ושות' (בנימין תמוז ועמוס קינן) היו בעלי השקפת-עולם מוצקה בעניין דמותה של הלאומיות היהודית וגילומה ב'מדינה' ואילו קישון יצג מסורת של ביקורת המוסדות וקטעים של 'המציאות'.

כפייה ובהקהית 'הספונטניות'. כיוון ש'המדינה' נתפסת כתוצר של חברה, תרבות ואידאולוגיה, הרי כמעט ברוב המקרים הביקורת איננה נעצרת ב'מדינה' אלא ממשיכה לאידאולוגיה שעיצבה את 'המדינה' ולחברה ולתרבות שנוצרו במסגרת 'המדינה' והתגבשו לא מעט בהנחיית רשויותיה ובהדרכתן.

האם לפנינו ביטוי אוֹתֶנְטִי, מעוגן בדפוסים קבועים של מְנַטְלִיּוֹת או של תבנית מחשבתית?¹¹ האם לפנינו תגובה אותנטית למצב או להתפתחות, למשבר או לתמורות חברתיות ותרבותיות, תגובה לשינויים במערכת הנורמטיביות ובעיליות השליטות, או לפנינו 'אופנה מנטלית', רווחת בחוגים שונים, ואולי אפילו גילוי של 'פתולוגיה תרבותית'? שאלות אלו אנסה לברר בעזרת סקירה תמציתית של גילויי הפסימיות הפוליטית והתרבותית בשנות החמישים הראשונות (1949–1956), הלא הן שנות הבראשית של מדינת ישראל.

ב

שנות העיצוב של מדינת ישראל, השנים 1949–1956, לא נראו בעיני איש כיום קטנות שאין לבוז לו. היפוכו של דבר: שנות החמישים נתפסו כמעשה מתמשך של בניין, נדבך על גבי נדבך, המשתלב בתוכנית כללית ושואף למטרה מוגדרת. בתודעה הצטיירה הכרזת המדינה יותר כנקודת-פתיחה ופחות כ'אָרוע משיחי' נסי וחד-פעמי, המשנה את המציאות מכוח עצמו בטלטלה גדולה; היא נתפסה כיצירת המסגרת והמנוף החיוניים למימושו ולהשלמתו של 'תהליך משיחי' שהוא מעשה מתמשך. לפיכך כל שלב בתהליך המימוש וההגשמה נבחן לא רק לגופו של עניין אלא גם כחלק בלתי-נפרד מיצירתה של ההווה הלאומית החדשה וממיסודה. 'המשיחיות הבן-גוריונית' עסקה בתהליך ולא במאורע נסי, ו'המדינה' הייתה בעיניך המכשיר העיקרי שיחולל את שרשרת המעשים הנדרשת כדי להגיע בסופו של דבר לשלמות. אם היו שנות החמישים 'ימי קטנות' בעיני אחדים מהמבקרים, הרי זה משום שבעיניהם שנים אלו, שלא יחזרו עוד, הוחמצו ולא נוצלו כיאות לתנופה חדשה או לסלטלה שתברא מציאות חדשה; מעשי הבנייה של תקופת הראשית לא היו נדבכים בבניינה של מדינה פגומה בהווייתה ושל חברה ותרבות חסרים ולוקים בתוכנם. מעוות זה לא יוכל לתקון אלא במעשה של בריאה-מחדש, ובמלים אחרות: גם המבקרים האמינו אז שהשעה יכולה להיות וחייבת להיות שעה של יצירה כוללת חדשה.

שנות החמישים הראשונות זכו אם-כן למעמד דר-משמעי בתודעת העבר של החברה הישראלית הצעירה: מצד אחד הן נחקקו בזכרונה כשנות היצירה והבניין שבאו אחרי מלחמת העצמאות: שנות המעבר מיישוב למדינה, השנים של קליטת העלייה ההמונית

11. ראה: י' גוטהלף, 'פסימיזם ואופטימיזם', שנתון דבר תשי"ז, תל-אביב תשט"ז, עמ' 338–359, וכן הביקורת של רפאל זליגמן באחדות העבודה, ב (יוני 1930), עמ' 233–234 על ספרו של זיגמונד פרויד, אי-הנחת בתרבות (S. Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*), (Wien 1930)

ושל המאבק הבטחוני-הצבאי; הן צוירו והצטיירו כעידן 'משיחי' של 'אתחלתא-דגאולה' וכתקופה הרואית של יצירה ובריאה. מצד שני, באותה אינטנסיוויזציה, ציירו אותן כשנים של הזדמנות היסטורית שהוחמצה, תקופה שנוצרו והופנמו בה כל הפגמים והעיוותים המהותיים של המדינה. העיוותים הללו נקשרו וסומלו רובם ככולם ב'שלטון מפא"י' ובמנהיגותו של בן-גוריון. בעיני הביקורת לא היה בן-גוריון 'אבי האומה' הראוי להערצה, אלא האיש שעיצב את דיוקנה הפגום של החברה הישראלית והטביע בה לדורות קווי-אופי שליליים. לא שנות ילדות היו שנות החמישים בעיניהם, אלא שנים של שקיעה וכישלון, לא תקופה הרואית של בְּהָרָת אלא תקופה של דְּקָדָנָס.

משנות השבעים החלה התבוננות מחודשת בטיבן של שנות החמישים הראשונות. המגמה הביקורתית לא נחלשה ואף נוספו לה יסודות חדשים, שהעמיקו והחריפו אותה, אולם לצדה החלה לצוץ גם נהיה לעידן הבן-גוריוני. בביקורת הטיפוסית ל'שמאל' בתנועת העבודה של שנות החמישים נחשב בן-גוריון לאיש שגרם להדרדרותה של 'החברה הוולונטרית' ולעלייתה של 'המדינה' הממוסדת ומנגנוניקה השלטוניים-הפירוקרטיים, לאיש שהמיר חלוציות ספונטנית בבירוקרטיה של מדינה ושל מפלגה שלטת. בשנות השבעים השתנו הנסיבות; המתח הפנימי העקרוני התחלף מהמתח בין 'חברה' ל'מדינה' שאפיין את שנות החמישים לכדי מתח בין 'אומה' ל'מדינה', מתח בין 'ארץ-ישראל' ו'עם ישראל' מזה ובין 'מדינת ישראל' מזה – שתי מערכות ערכים וסמלים נבדלות שיש ביניהן מתח או אף קרע. אומנם מבקריו לשעבר של בן-גוריון הוסיפו למנות בו חסרונות ופגמים רבים, אולם בנסיבות החדשות הוא נתפס כאיש שהעמיד את שלטון החוק ואת ריבונות המדינה מעל מושגים מטפיסיים אשר שימשו את האי־דאולוגיה הפוליטית, מעל מושגים כמו 'רצון ההיסטוריה' או 'יעוד האומה' וכדומה. 'המשיחיות הממלכתית' של בן-גוריון נראתה עכשיו למבקריו מן העבר משיחיות מסויגת וחיובית לעומת 'המשיחיות הלאומית' הגואה. המסגרת החוקית של 'המדינה' נתפסה כחיובית משום יכולתה לבלום מגמות המבקשות להעמיד נורמות מסוימות מעל העיקרון של 'ריבונות המדינה'.¹² הפסימיות העמוקה שהופיעה בחוגים שונים מיד עם עלייתו של הליכוד לשלטון ב-1977 הייתה במידה רבה המשך רציף לקו של הביקורת הקודמת. הביקורת התרככה בשנים שחלפו מסוף העידן הבן-גוריוני עד למהפך הפוליטי, ואחרי המהפך היא עלתה ופרצה בעוצמה רבה, עד לכדי תודעה של מפח־נפש. בחלקה התגובה הפסימית הייתה, כמדומה, תולדה של 'אופנה אינטלקטואלית' ושל זעזוע ממה שנראָה אז כטלטלה לא רק במבנה הפוליטי אלא גם במערכת האי־דאולוגית והערכית. התגובה הזאת הולידה רטוריקה גואה, שדיברה בין השאר על נתק בין העילית הישנה לשלטון החדש ואפילו על תודעה של 'גלות האינטלקטואל בארץ-ישראל'. אחדים מהמבקרים איתרו את שורש הרעה לא בעליית הליכוד לשלטון אלא במלחמת ששת-הימים ובתוצאותיה,

12. ראה אצל ד' מירון, 'תעודה בישראל', נונע בדבר, תל-אביב 1991, עמ' 339–382. אין צורך לומר שבשנות החמישים היה מירון הצעיר מבקר חריף של בן-גוריון ו'השגבת המדינה' שלו.

שכן לדעתם המלחמה היא שהעלתה את הליכוד לשלטון. לכן השתלבו בביקורת האוטופיסטית נעימות 'שמרניות' של נוסטלגיה לימים הקודמים הטובים יותר, וישראל הבן-גוריונית (ועוד יותר ישראל של ימי אשכול, בעיקר לפני מלחמת ששת-הימים) החלה יותר ויותר להצטייר כ'תור זהב' של 'ריאליזם'.¹³ כל אלה החלישו לא במעט את הדימוי השלילי הטוטלי ואת הנטייה לאתר את שורשי החולי כבר ב-1949, אם לא קודם לכן. בן-גוריון זכה לעדנה משום שהוא הוצג כמנהיג מטיפוס מנוגד לטיפוס המנהיגות שעלתה לשלטון ב-1977 והלא הוא היה יריבה הקשה, ללא פשרות. הוא הוצג אפוא כטיפוס של מנהיג ריאליסטי, שגם אם היו לו גחמות פה ושם, הוא היה מפוכח דיו כדי לסגת מהן בעצמו ואת ההבזקים ההרפתקניים שעברו בו שמר ליומנו או לדיונים פנימיים.

התחקות אחרי הרציפות המבנית ואחרי השתלשלותה של הפסימיות הפוליטית והתרבותית בחברה הישראלית היא מעקב אחרי 'היסטוריה נגדית' של המדינה. התחקות אחרי הופעת המגמה הפסימית בתנועה הלאומית מראשיתה תמצא כי הביקורת והתודעה של ניוון ושקיעה נולדו בעצם כבר בימיה הראשונים של הצינונות ובראשיתו של היישוב. מבקרים שונים – ולא רק אחד-העם המפורסם שביניהם – מנו שוב ושוב את חוליי היישוב ואת חסרונותיו כבר בשנות השמונים של המאה הקודמת. אצל חלקם הביקורת הפסימית הייתה תולדה מאימוץ של דגמי תאור והלכי-רוח שרווחו במגמה הדקדנטית בספרות האירופית בת-הזמן.¹⁴ אצל אחרים היא ביטאה אימוץ של ביקורת הציוויליזציה האירופית המודרנית.¹⁵ באווירה של משבר נולדת הרקאציה והאסכטולוגיה, כתב יעקב רבינוביץ' במאמר מאלף שפרסם כבר בשנת 1926¹⁶ על המקבילות הארץ-ישראליות להגותו המיסטית-שמרנית של ניקולי ברדייב (N. Berdiaev). מבקרים שונים הוסיפו וליוו את התפתחותו של היישוב ואת התגבשותה של התרבות הארץ-ישראלית בדברי ביקורת ותוכחה חריפים ומרים.

13. מובן כי בחוגי הימין נמצאו אלה שבן-גוריון נהפך כשבילם לדמות של מנהיג אידאלי והיוזמה היישובית הגדולה של שנות החמישים צוירה כמודל הראוי לשנות השבעים והשמונים ב'אזורי הארץ החדשים'. ד"ר ישראל אלדד, למשל, הרבה להכות על חטא ואפילו ניחם על התנגדותו בעבר הרחוק להסכם 'ההעברה' עם גרמניה הנאצית. מפרספקטיווה של שנות השבעים והשמונים, הוכשר בעיניו, אם-כי כדעבד, כל מעשה שתכליתו לסייע ל'תנופת האחיוה בארץ-ישראל'.

14. חמוטל בר יוסף, 'תפיסתו של ברנר את מושג הדקאדנס על רקע רעיון התחייה הלאומית', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 496–552, וכן נילי סדן-לובנשטיין, הסיפורת של שנות העשרים בארץ-ישראל, תל-אביב 1991. לכך יש כמובן להוסיף ביקורת קונקרטיית יותר על אופי היישוב היהודי החדש, שנמצא אותה בכתובים כבר מראשיתה של התיישבות זו.

15. ראה מאמרי, הערה 6.

16. הדים, ד (אייר תרפ"ו). כבר אז כתב רבינוביץ' על המגמה האנטי-מודרניסטית בציבוריות הארץ-ישראלית ואת הבריחה ל'ירושלים הישנה', שהיא בת דמותה של הנהיה-הערגה ל'ימי הביניים' האורגניסטיים בתרבות המערבית.

ידוע היטב, אם להביא רק דוגמה אחת, נאום הפרידה של ח'נ' ביאליק מקהל באי 'עונג שבת' באולם אוהל-שם ב'י"ט סיוון תרצ"ג, לפני צאתו לניתוח באירופה.¹⁷ מבחינת הביקורת, היישוב היה חברה אידאליסטית שכל סטייה מהנורמות האוטופיות המחייבות שלה מסמנת הדרדרות נוראה. כאמור, מסורת הביקורת הזאת נמשכה גם בתקופת המדינה, והופעת 'המדינה' דווקא העצימה אותה, אבל הביקורת קיבלה גם אופי חדש ותכנים חדשים.

השאלה שיש לשאול אפוא היא האם הייתה ביקורת זו המשך ישיר של הביקורת מתקופת המנדט, או שהייתה, בחלקה לפחות, ביקורת אֶמפירית שנולדה כתגובה למצב החדש, להופעתה של מדינה יהודית ריבונית, לאופי שהיא שלבשה ברבדיה השונים? האם אנחנו אכן דנים במנטליות קבועה של פסימיות – כלומר בתחושה אוֹתְנִית של Weltschmerz המולידה פסימיות, כסברתו של מקס נורדאו,¹⁸ או אפילו בעמדה שמקורה ברחמים עצמיים וביוהרה של האינטלקטואל-המבקר, כטענת יוסף ויתקין במאמר התגובה שפרסם על מאמרו של ברנר מ'24 בנובמבר 1910? ויתקין גרס בו כי הביקורת נובעת מהשוואת המציאות עם אידאל ולא עם בני-האדם, וכיוון שהמבקרים רואים את עצמם נעלים משאר בני-האדם, הם מגיעים להערכה עצמית ולביקורת הכלל, כלומר מתבוננים במציאות מתוך הפיוג'רפיה הפרטית שלהם.¹⁹ האם אפוא לפנינו נוסח 'ישראלי' של 'תודעת השקיעה' והפסימיזם התרבותי שהיו נחלתם של חוגים שונים שונים באירופה לפני מלחמת-העולם הראשונה וחזרו והופיעו גם אחרי מלחמת-העולם השנייה? במלים אחרות: עד כמה היו הביקורת והפסימיות ביטוי להתבוננות ביקורתית 'אובייקטיבית' ועד כמה הן היו פרי של ביקורת מובנית מוקדמת, שהובילה בהכרח להחלת שיפוט ערכי מחמיר על 'העובדות' ולניסיון להנגיד בין ממצאיו של השיפוט הערכי הזה ובין מציאות כוללת אֶלְטֶרְנַטִיווּיִת?

אינני מתכוון לשפוט ולהעריך כאן את תקפותה של הביקורת לגבי הֶבְטִים שונים של 'המציאות' בשנות החמישים, אלא לנסות לבחון את דפוסי העיקריים ואת מניעיָה. ביקורת זאת נחלקה לשתי קבוצות עיקריות: א. ביקורת על טיבו של המשטר הפוליטי ועל מדיניותו בתחומים שונים; ב. ביקורת שחשפה אנטינומיות מהותיות בעצם המבנה של המדינה אשר לדעתה הן פרי האידאולוגיה השלטת במדינה והמנחה אותה; ביקורת זו גרסה כי 'המדינה' היא יציר כפיה של אידאולוגיה ועל-כן שינוי

17. ש' שבא, חוזה ברח, תל-אביב 1990, עמ' 392. נוסח הדברים נדפס שוב במעריב, 19.9.1990. כדוגמה אחרת ראה את הביקורת של ארלוזורוב על 'העלייה הרביעית'. לביקורת על היישוב היה מערכת מושגית מוגדרת היטב ובמרכזה השוואה בין היישוב ובין 'ההוויה הגלותית' שצוירה כהוויה שלילית.

18. ראה: מ' נורדוי, 'אופטימיות או פסימיות?', כתבים: פרדוכסים (בעריכת פ' לחובר), ירושלים-תל-אביב תר"ץ, עמ' ה-כח.

19. ראה אצל שולמית לסקוב, קול קורא: חייו וזמנו של יוסף ויתקין, תל-אביב 1986, עמ' 109-110.

האידאולוגיה קודם לכל שינוי מבני או תוכני ב'מדינה' עצמה. הביקורת הראשונה, שנכנה אותה הביקורת הפרגמטיסטית-קונסטרוקטיווית, התרכזה בביקורת התפקוד של המערכות השלטוניות וגרסה כי לתיקון המצב די יהיה בשינוי של מבנה המשטר או בהחלפת מדיניותו במדיניות אחרת. זו הייתה ביקורת 'השיטה' או 'המשטר'. הביקורת השנייה, שנכנה אותה הביקורת האידיאליסטית, סברה כי יש צורך בהחלפת האידאולוגיה השלטת באידאולוגיה אחרת, שתביא לבריאה-מחדש של החברה והמדינה. עמדה ביקורתית זו שילבה משיחיות לאומית ואוטופיה חברתית מזה עם פסימיות ואכזבה מטעמים שונים מזה – תערובת מקובלת למדי.²⁰ במלים אחרות: היא נבעה מרמת ציפיות גבוהה או מדגם שונה של מדינה, של חברה או של תרבות. למראית-עין נראתה הביקורת כאילו היא מוסבת על 'האופי הטוטליטרי' שלבשה המדינה, כאילו היא באה בשמם של ערכים 'ליברליים'. לאמיתו של דבר היא עצמה נבעה בחלקה מתפיסת-עולם טוטלית. גם אינטלקטואלים ואנשי-עט שביקרו את 'המדינה הבן-גוריונית' על 'האופי האוטוריטטיווי' שלה וביטאו להלכה ערכים של 'וולונטריות' או 'ספונטניות יוצרת', בניגוד לאופי 'הכפייתי' ו'הריכוזי' של 'המדינה', גם הם העמידו למעשה סוג אחד של 'טוטליות' מול סוג אחר שלה.

הביקורת על המדינה בשנות החמישים הייתה ביקורת אידאית-פוליטית. היא לא הייתה ביטוי לתחושת חיים' (Lebensgefühl) של אנשים המבקשים לברוח מן 'המציאות' ומתכנסים ב-'Ichposie', בעולמם הפרטי הסגור. האכזבה שלהם לא הייתה אכזבה מטה-תרבותית מן 'הציוויליזציה' או מן 'החברה'; היא לא הייתה ביטוי לראקציה כלפי האופי האורבני-תעשייתי שהמדינה הלכה ולבשה, אף-כי נשמעה גם ביקורת סנטימנטלית כזו, בעיקר בספרות 'הילידית' שתארה את התמורות בנוף הילדות האינטימי; בעיקרו של דבר היא אפילו לא נבעה מתגובה על השינוי שחל בהרכב הדמוגרפי של החברה היהודית, אם-כי היו שהחשיבו שינוי זה למקור התהליכים השליליים, וקבוצת 'אלוף' הכנענית, למשל, החשיבה אותו למקור חוסר-היכולת לחולל שינוי אידאולוגי-ערכי כולל ולסיבת שקיעתה של 'הזהות העברית האותנטית' שהתגבשה בתקופת המנדט. אומנם במקרים מסוימים אפשר למצוא בביקורת מוטיבים שאפשר למצוא כמותם בהלכי-רוח של 'פסימיות תרבותית' שרווחו בחברות אחרות, אבל ביסודו של דבר נראה שהיא הייתה תגובה למצב היסטורי ספציפי וביטאה הכרה הן בייחוד והן במשמעות שיש למצב היסטורי זה לגבי העתיד.

הביקורת נבעה מהנחה טבועה עמוק בתפיסת-העולם הציונית – מן ההנחה שאפשר לעצב ולמסד חברה ותרבות על-פי דגם רצוי, מתוך תפיסה כוללת ובאמצעות תכנון

20. ראה פריץ שטרן (לעיל, הערה 5). א' ליבנה הוא דוגמה טובה להוגה ופעיל פוליטי מרכזי שעבר מביקורת השיטה לביקורת הידע האידיאלי והמטה-היסטורי של המדינה. ראה אצל: י' ברנע, 'הגותו של אליעזר ליבנה: ביקורת מישטרית וכלכלית, תפיסת ביטחון ומדיניות אקטיבית', כיוונים, 28 (קיץ תשמ"ה/אוגוסט 1985), עמ' 35-50. וכן: א' ליבנה, ישראל ומשבר הציוויליזציה המערבית, ירושלים-תל-אביב תשל"ב.

חברת־תרבותי. מנקודת־מוצא כזו, הפגמים שזוהו בחברה ובתרבות נראו לא־דווקא פרי של עודף תכנון או של ניסיון מופרז לעצב חברה מושלמת, אלא הם נראו כאילו הם תוצאה מתכנון לקוי, מסדר עדיפויות מעוות ומבחירה בדגם הלא־נכון.

חשוב להדגיש בהקשר שלנו: הביקורת נגד בן־גוריון לא הייתה ביסודה ביקורת נגד עצם עקרון האוטוריטטיוויות האמיתי או המדומה של משטרו, כפי שרבים סבורים, אלא נגד אופיה, מגמותיה ותכניה של 'אוטוריטטיוויות' זו. כמובן, על פני השטח, כממד ה־טורי, הדברים נראים אחרת: הם נראים כאילו רוב מבקריו החריפים ביותר של בן־גוריון דיברו בשם של פלורליזם תרבותי, של וולונטריזם, עממיות וספונטניות; כאילו הם ראו ב'מדנה הביורוקרטית' ו'הריכוזית' של ראשית המדינה מכשיר שעקר ויבש וחנק את כל החיוניות והמרץ התוסס של ההווה הארץ־ישראלית; אך למעשה מאחורי הביקורת על נִסיונו של בן־גוריון 'לתכנן את המדינה' לפי תפיסתו, הסתתרה גישה אוטוריטטיווית חלופית, המאמינה גם היא שיש צורך בתכנון חברתי ותרבותי. גם המבקרים מן השמאל וגם המבקרים מן הימין ('תנועת החרות') גרסו כי יש לתכנן ולעצב את החברה והתרבות על־פי דגם מועדף. בהקשר הפוליטי דאז, השמאל העדיף כי לא המנגנון הממשלתי יקבע את דמותה של המדינה אלא 'גופים וולונטריים', ואילו הימין התנגד להפקדת המנגנון על תהליך העיצוב, משום שראה בו מנגנון מפלגתי מובהק, אך לא התנגד עקרונית לתכנון חברתי ותרבותי. בפשטות: הכל סברו כי לעילית יש רשות ויש סמכות לקבוע מה הם ערכי התרבות הלאומית הראויים ולחנך על־פיהם את כלל הציבור.

ההתנגדות לתפיסה 'המשיחית' הבן־גוריונית, המאמינה בצורך לעצב חברה חדשה, לא הייתה אפוא התנגדות עקרונית ל'משיחיות' כשלעצמה (ומשיחיותו של בן־גוריון, יש לזכור, לא הייתה משיחיות לאומית־טריטוריאלי אלא משיחיות חברתית־אוטופית מובהקת); יריבי בן־גוריון לא התנגדו ל'משיחיות' שלו בגלל האופי האוטוריטטיווי הבלתי־נמנע הטמון בה, כביכול בשמה של תפיסת־עולם פלורליסטית וליברלית; התנגדותם נבעה מתפיסה שונה, אלטרנטיביות, של משיחיות אוטוריטטיווית.

היחס הדר־משמעי ל'מדינה' בא לידי ביטוי בעובדה שהחוששים מפני עודף מעורבותם של מנגנוני המדינה בחברה ובתרבות תבעו בו בזמן כי 'המדינה' תהיה כלי מעצב של חברה אידאלית ושל תרבות נורמטיבית. רק מעטים דחו את התפיסה הישנה־נושנה של 'ההשכלה' ושל 'הלאומיות' בדבר הצורך והיכולת של העילית לחנך ולעצב 'אדם חדש' ו'תרבות חדשה'; הרוב אכן קיבלו את הטענה כי רק לרשויות המדינה יש הכוח והכלים לכך, אך תוך כדי זה, במעין תגובת נגד, רבים מהם ביטאו חשש מפני עודף כפייה ועודף מרות שתוטל על שכבות מסוימות בציבור; חששם נבע בעיקר מיריבותם עם הגורמים ששלטו במנגנונים אלו.

קבוצות מבוססות ובעלות מסורת בתנועת העבודה, שביקשו לשמור על האוטונומיה התרבותית שלהן עצמן, היו שותפות להנחה כי כלפי קבוצות חברתיות אחרות, בעיקר מתוך העלייה החדשה, ראוי וצריך להפעיל אלמנטים של 'חינוך מחדש', גם בכפייה. בקבוצות מבוססות אלו רווח יחס של שלילה וביטול כלפי מורשתם התרבותית של בני העלייה של שנות החמישים ולכן רווחה בהן הסברה כי

ראוי 'לחנכם' ו'להרים' אותם למדרגה תרבותית 'מודרנית' גבוהה יותר.²¹ מערכת החינוך הממלכתית והחינוך בצבא נתפסו ככלים העיקריים והיעילים ל'עיצוב מחדש' של האדם בן העלייה ההמונית של שנות החמישים. בדיונים שנערכו בין ראשי הממשלה לאינטלקטואלים וסופרים הרבו אלה להדגיש את החשש מפני הדרדרות תרבותית וערכית ואת הצורך ב'חינוך לערכים', שאינו אלא מערכת ממוסדת של חינוך ועיצוב על-פי מערכת נורמות וערכים שנראתה לזוברים כמערכת 'מתקדמת' ו'ציונית'. בכל הדיונים הללו לא נשמעו סגגורים לפלוורליזם תרבותי-אֶתְנִי או להֶטְרוֹגְנִיּוֹת תרבותית.²²

הפולמוס האידאולוגי של שנות החמישים, בעיקר הפולמוס בין בן-גוריון והאינטלקטואלים שתמכו בו מזה ובין האינטלקטואלים האנטי-בן-גוריוניים מזה, ניזון אפוא במובהק ממערכת מושגים שמקורה בפילוסופיה האידאליסטית והיה בעל אופי עיליתי מודגש. התפתחויות מרכזיות בחברה הישראלית לא הוצבו כלל במוקד הוויכוח. גם האינטלקטואלים הביקורתיים היו שבויים במערכת מושגים ובעולם של אידאות ושל דימויים, שהפריעו להם לתת את הדעת על המתרחש במגזרים מרכזיים וחשובים של החברה הישראלית ושל התרבות הישראלית. אפשר אף לומר שרבים מהם נלחמו בבן-גוריון את מלחמות העבר ולא את מלחמות העתיד, ולכן לא הבחינו כמתחולל בסביבתם הקרובה ובתופעות אשר לימים יִחָשְׁבוּ לתופעות שעיצבו את דמותה של החברה הישראלית.

גם הם וגם בן-גוריון היו שותפים, כאמור, להנחה כי אפשר לעצב את דמותה של החברה הישראלית על-פי דגם נשאף; יתרה מזאת, שני הצדדים למחלוקת האמינו כי יש צורך בעיצוב מעין כזה, כי המשימה ההיסטורית המוטלת על שכמה של העילית הפוליטית והתרבותית הדומיננטית היא הנחייתה של חברת ההגירה החדשה של היהודים ועיצוב דמותה. לא נמצא ביניהם מערערים על הצורך לעצב את העלייה החדשה לאור השקפות-היסוד של האידאולוגיה הציונית 'האירופית'. גם בן-גוריון וגם יריביו האמינו בכוחו של גורם רוחני-תרבותי מכונן ומערכת החינוך הייתה בעיניהם המכשיר הממוסד שהמשימה מוטלת עליו. גם הם וגם הוא שאפו ליצור חברה לאומית אינטגרטיבית וחתרו למידה מקסימלית של אחידות תרבותית נורמטיבית, שנתפסה אצלם כמושגים עיליתיים מובהקים. גם בן-גוריון וגם יריביו ביטאו, גלויות

21. ראה למשל אצל צ' צמרת, 'זרם העובדים הדתי - תולדות ניסיון שנכשל לבניית גשר בין חילוניים ובין דתיים', רשפים - היבטים היסטוריים, פילוסופיים וחברתיים של החינוך: אסופה לזכרו של שמעון רשף ז"ל, תל-אביב תשנ"א, עמ' 121-154; הנ"ל, 'ועדת פרומקין - ועדת חקירה ממשלתית בנושא חינוך ילדי העולים בשנות המדינה הראשונות', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 405-439.

22. ראה אצל קרן (לעיל, הערה 2): ת' שגב, 1949: הישראלים הראשונים, ירושלים 1984, עמ' 271-279; מ' ליסק, 'העלייה הגדולה של שנות החמישים: כמה הרהורים בפרספקטיבה היסטורית', הציונות, יב (תשמ"ט/1989), עמ' 203-218. כל הזוברים בדיונים הללו האמינו כי אפשר לקבוע מערכת ערכים לאומית, מחייבת וכוללת, ורק נחלקו על רכיביה ועל תוצרה הסופי.

או באופן סמוי, עמדה הדוגלת בתהליך מהיר ככל האפשר של אַסימילציה ותרבות (acculturation) של העולים אל תוך המערכת התרבותית הקיימת. כמעט איש מהם לא דיבר בזכות השימור של מערכות-המשנה התרבותיות השונות של העולים, להוציא אחדים שניסו לעתים להגן על דתיותם של העולים.

האידיאולוגיה של 'כור המצרף' ו'קיבוץ הגלויות' הניחה מראש ובאופן בלתי-נמנע עליונות של מערכת נורמטיבית אחת על-פני האחרת. הם ביקשו ליצור מערכת תרבותית אינטגרטיבית, בעלת נורמות תרבותיות מחייבות, שתיצור חברה אינטגרטיבית ואולי אף הומוגנית. עליתיות נתפסה כמושג חיובי. כל הצדדים בוויכוח האמינו כי הקמת המדינה מחייבת מעין 'אמנה חדשה' בין היסודות השונים של ההווה הישראלית, שהמערכת הנורמטיבית השלטת תדריך ותנחה אותה. מתוך הנחה זו הם טענו שבן-גוריון ומפלגתו אינם מעצבים את המדינה על-פי הדגם הרצוי. המבקרים לא התכוונו רק לחשוף פגמים והביקורת לא נועדה רק לבטא אי-נחת, ולכן מבקרי ההווה בת-הזמן (Zeitkritik) נהפכו לעתים תכופות ל'נביאים'; כלומר מול 'המציאות' מזה וה'חזון הבן-גוריוני' מזה, הם ביקשו להציב 'מציאות הזויה' אלטרנטיבית משל עצמם. רוב מבקריה של המציאות הישראלית בשנות החמישים לא היו 'אנשים מבחוץ' (Ausseseiter), אלא באו ממרכז המערכת התרבותית-אינטלקטואלית, מקבוצות בעלות תודעה מגובשת וזוהו ברורה. אנשי הרוח והאקדמיה שנפגשו עם בן-גוריון היו בלי ספק מבקרים-אוהבים וביקורתם הייתה פנה. הם לא ראו בבן-גוריון אחראי לקלקלות ופגמים שמצאו – חשש מפני דה-הומניזציה של החברה (הוגו פֶּרְגֶּמֶן) או חשש מפני ניתוק מהתרבות הסוציאליסטית השורשית (חיים גורי) וכדומה – אבל בממד הַרְטוּרִי לא היה הרבה הבדל בינם לבין המבקרים החריפים מן השוליים האידיאולוגיים והפוליטיים כמו ישראל אלדד או יונתן רטוש. אלה ואלה האמינו בכוחה של אידיאולוגיה מנחה לעצב את המציאות מחדש. צרופם יחד מלמד כי התרבות הפוליטית של שנות החמישים לא הייתה כלל ועיקר 'תרבות הסכמה' מובהקת.²³

ג

אפשר למיין את הביקורת על 'המדינה הבן-גוריונית' לשלוש קבוצות טיפוסיות עיקריות:

1. מבקרים שהיו באופן זה או אחר חלק ממרכז המערכת הפוליטית והתרבותית, אך התרחקו או הורחקו מהמרכז והשתייכו ל'מחנה השמאל', שהיה מזוהה בראשית התקופה עם מפ"ם. מנקודת-מבטה של קבוצת מבקרים זו הייתה הקמת המדינה שלב נוסף ב'משבר השמאל' הציוני. במקום 'המדינה הסוציאליסטית' שהם קיוו לה, קמה 'מדינה בורגנית וביורוקרטית', חסרת 'רוח חיים'. במקום 'האדם החדש' חזר והופיע 'היהודי הישן', ובמקום 'מדינת המופת' הבן-גוריונית קמה מדינת מנגנון קפיטליסטית.

23. ראה: י' גל-נור, ראשיתה של הדמוקרטיה בישראל, תל-אביב 1985.

מהפרספקטיבה ההיסטורית של שנת 1977 אף נתפס העידן הבן-גוריוני כעידן של הכשרת הקרקע לסיומה של 'ההגמוניה הפועלית'. אומנם בן-גוריון נלחם מלחמת חורמה נגד 'הימין', אבל לטענת מבקריו הוא פונן למעשה את הכלים שאפשרו לימין להגיע לשלטון; נטען כי כיוון שבן-גוריון המיר את חזון המדינה הסוציאליסטית בממלכתיות אטטיסטית, חיוורת ועיוורת,²⁴ ממילא יצר כלים וסלל דרך ליריביו, אשר מלכתחילה ניבאו בשמו של אטטיזם. בן-גוריון פרק אפוא את תנועת הפועלים מכליה, לדעת מבקריו, ויצר חלל גדול שהכוחות החדשים הזדרזו למלא אותו. בשעתה הייתה ביקורת זו, בין השאר, תגובה על ירידת משקלן של התנועות הקיבוציות בחברה החדשה לעומת המשק הממלכתי ולעומת המשק הקפיטליסטי. היא אף ביטאה התנגדות לאורינטציה המדינית של בן-גוריון, אולם התנגדות זו הייתה במשולב גם התנגדות פנה להזדהותה של ישראל עם המערב וגם מראה ששיקפה את המגמות בזירה הפנימית.

2. מבקרים שהיו חלק מהאופוזיציה המסורתית לבן-גוריון מן 'המחנה האזרחי' (הציונים-הכלליים), ועוד יותר מבקרים מן 'הימין הציוני' בעיקר מבקרים שהיו מזוהים עם 'תנועת החרות', צאצאי התנועה הרוויזיוניסטית והאצ"ל, שהיו מבקריו ויריביו המסורתיים של בן-גוריון. בעיניהם בן-גוריון היה 'השטן בהתגלותו', נושא קופת-שרצים גדושה, רודן אשר לשלטונו בעצם אין לגיטימציה היסטורית או מוסרית. לעומת הביקורת של אנשי 'המחנה האזרחי', שביקרו בעיקר את השיטה הכלכלית בשמם של ערכי היוזמה החופשית, הרי הביקורת של 'תנועת החרות' וחוגי הימין הרדיקלי הייתה ביקורת כוללת-כל ומוחלטת. נקודת המפגש היחידה כמעט בין הביקורת 'הבורגנית' לביקורת של 'תנועת החרות' הייתה תמיכת השתיים ביוזמה הפרטית והתנגדותן ל'שלטון המנגנון' (שבעיני 'תנועת החרות' היה שילוב מפלצתי ממש של המנגנון הממשלתי והמנגנון ההסתדרותי).

3. מבקרים שנמנו עם חוגים רדיקליים קטנים, ובתוכם קבוצות שוליים אידאיות רדיקליות, ממשיכי וצאצאי ברית-שלום, לח"י ו'הכנענים', וכן אינטלקטואלים ואנשי ספרות ואמנות לא-מזוהים. אלה יצרו חוגי שוליים פעילים כמו חוג 'סולם', 'אל"ף', 'העולם הזה' וכדומה, שהיו שותפים לביקורת הטוטלית על מנהיגותו של בן-גוריון, על 'שלטון מפא"י', על המדינה ועל האידאולוגיה

24. מ' פעיל, 'שתי מהפכות ותנועות הנוער', עיתון 77, 94-95 (נובמבר-דצמבר 1987). מנקודת-מבט אחרת 'זיהה' ברוך קורצווייל תופעה שלטת של שחיתות, ריקנות וציניזם, אשר מסכימה בשתיקה עם הביקורת הרדיקלית אך מעדיפה לשם נוחות קונפורמיות. 'על העברים הצעירים', ספרותנו החדשה - המשך או מהפכה? ירושלים-תל-אביב תשכ"ה, עמ' 274-275. באותו עניין ראה: י' שפירא, עילית ללא ממשיכים, תל-אביב 1984, וקדמה לכך הביקורת כבר בשנות הארבעים. ראה אצל ד' ויינרוב, 'הדור השני בארץ-ישראל ודרכו המקצועית', בתוך: ש' ראבידוביץ (עורך), מצורה: קובץ לשאלות-החיים, למדע ולספרות, לונדון תשי"ד, עמ' 245-330. וכן ראה: אניטה שפירא, 'דור בארץ', אלפיים, 2 (1990), עמ' 118-203.

השלטת. לח"י ו'הכנענים' הציגו שתי גרסאות רדיקליות של משיחיות לאומית טריטוריאלית. לגבי דידם, מנקודות-מבט שונות, מדינת ישראל הייתה 'מדינה גלותית' או 'גטו ממוסד'.

לעומת שתי הקבוצות הראשונות, שניהלו פולמוס ישיר עם בן-גוריון, 'בתוך המחנה' או בזירה הפרלמנטרית, הרי רוב השייכים לקבוצה השלישית תקפו את בן-גוריון ואת מפא"י 'מחוץ למערכת' ולא קיימו אתו דיאלוג פתוח וישיר. הם לא באו לפגישות אתו, לא ניהלו אתו דיאלוג כלשהו. מבחינתם בן-גוריון היה סמל אשר נחוץ לנתצו, וכל צורה של ניתוח כשרה.

שלוש הקבוצות היו שונות זו מזו, אבל איחדה אותן הביקורת המשותפת על בן-גוריון ועל 'המדינה הבן-גוריונית'. בן-גוריון נתפס כמנהיג אוטוריטטיווי וכריסמטי, וגם בעיני מבקריו החריפים הוא נחשב ל'מעצב המדינה', נפיל פוליטי רב-עוצמה בעל סגולות – או ימרות – של מנהיגות רוחנית ואינטלקטואלית (שרבים ממבקריו גילו כלפיהן יחס אמביוולנטי); לפיכך הביקורת נגדו הייתה גורם מלפד, או לפחות הייתה גורם משותף לחוגים בעלי השקפות שונות לחלוטין אלו מאלו. חוגים שעיונותם ההדדית הייתה חריפה ועמוקה נפגשו על המכנה המשותף של התנגדות לבן-גוריון.

למגמות המנוסחות ברמה האידאולוגית והפוליטית ראוי להוסיף הלוך-רוח כללי ואמורפי יותר, אשר ביטא, כאמור, ערגה לאיזה 'תור זהב' אוטופי של החברה היישובית בתקופת המנדט: חברה הומוגנית, אינטימית, גדושת ערכים, בעלת תרבות עברית מגובשת, שהתמססה נוכח 'שטפון ההגירה' ונהפכה לחברה הטרוגנית, אנונימית, משוללת ערכים או 'ערכיות'. הביקורת לא הייתה מכוונת כלפי 'המדינה' דווקא, אלא כלפי 'העולים', שאינם מסוגלים להסתפח למערכות הישנות והטובות ולהשתלב בהן ועל-כן הם מובילים את החברה לריבודיות תרבותית בלתי-נסבלת. חלק מבעלי הביקורת ניסו בתקופה הזאת להתארגן במסגרות פוליטיות או מעין-פוליטיות ('המשטר החדש', 'הפעולה השמית', 'שורת המתנדבים' וכדומה). חלקם שיתפו-פעולה ביניהם אדהוק בעניינים ספציפיים (המאבק נגד 'הממשל הצבאי', הוויכוח סביב 'פרשת קסטנר' ועוד): אף-על-פי-כן, רק 'הפרשה' איחדה אותם לברית בעלת עוצמה: כאן נוצרה קואליציה בין כוחות בשולי המערכת הפוליטית ומחוצה לה מזה ובין כוחות מתוך המרכז הפוליטי פנימה מזה.²⁵ לסיכומו של דבר, נגד אתוס הממלכתיות הבן-גוריוני, שהיה מלווה ב'אידאולוגיה משיחית', נגד דימויו של בן-גוריון כאישיות שחלשה על התהליך ההיסטורי, כ'איש רגנס' אשר לא בפרטיקולרי עניינו אלא בעיצוב ההווה הישראלית בכללותה,²⁶

25. ג' ינאי, קרע בצמרת, ירושלים 1969.

26. ש' אהרונסון, 'ביאליק ובן-גוריון: בין מלים לפוליטיקה', בתוך: פ' גינוסר (עורך), הספרות העברית ותנועת העבודה, קריית שדה בוקר 1989, עמ' 26-44. לפי המחבר נוצר פער בין תוכניותיו של בן-גוריון לשינוי 'השיטה' ובין 'השיטה' – הוא לא הצליח לשנות את 'השיטה', אולם בכל-זאת זוהה אתה. 'חשיפת היתר' של בן-גוריון גרמה פרדוקסלית להפרזה בעוצמת השפעתו ולפיכך הסתלפה מגמתו האמיתית.

הוצגה דמות שונה של בן-גוריון: האיש החולש על התהליך ההיסטורי ומטיל את צלו הכבד על כל פנייה של ההווה הישראלית, אך דמות של עריץ המטיל צל קודר. הוא נהפך לאבי כל חטאת, האחראי האישי, הישיר, לכל השגגות והעיוותים; פוליטיקאי ערמומי, כוחני, המתקשט בנוצות של אינטלקטואל ואיש ספר; האיש שיצר מדינה כוחנית אשר העמידה את מנגנון המדינה (והמפלגה) מעל הכל, שהחמיץ בכוונה תחילה סיכויים להסדר עם המדינות השכנות ו'השתלבות במרחב', שבחר באוריינטציה בינלאומית שגויה ומזיקה, שעקר מהחברה הישראלית החדשה את הנשמה החלוצית והיוצרת שלה. המבקרים פָּרְשוּ את המדיניות הבן-גוריונית כמדיניות המעמידה את 'המדינה' ואת מוסדותיה מעל לכל הגילויים האחרים של החברה וערכיה.

מכאן קצרה הייתה הדרך להצגת 'הממלכתיות' הבן-גוריונית לא רק כאָטְטִיזְם המכוון לתכלית היסטורית-לאומית חיובית, אלא אף כ'פְּשִׁיזְם' שהפך את 'המדינה' לאידאל ולפולחן. ראוי להדגיש, כי בניסיון המובהק של בן-גוריון לחבוש כמה כתרם בעת ובעונה אחת – להציג עצמו לא רק כראש מדינה אלא כ'אבי האומה', כ'אינטלקטואל', כאיש מוסר וכבעל חזון – הוא ומחנה מעריציו אחריו סייעו למבקריהם. אחדים ממבקריהם היו נכונים לקבל את הדימוי העצמי שלו כבעל-חזון משיחי-מוסרי, אך לא את הדימוי שלו כ'אינטלקטואל'; אחרים שהכירו בסגולות האינטלקטואל שלו, פסלו ודחו את יומרתו המשיחית.

הקפה של הביקורת ורב-גוניתה מלמדים כי שנות החמישים היו תקופה של תסיסה רעיונית. הם מפריכים את התדמית הרווחת בדבר היותן של שנות החמישים שנים של קונפורמיזם אידאולוגי, שנים של נטייה מובהקת להשתלב בממסד, שאפיינה את רוב חלקי הציבור ובעיקר את העיליות, שנים של אובדן רוח הנעורים וההתרחקות האינטלקטואלית.

במשך תקופה זו ניסו חוגים שונים להציע חלופות רדיקליות שונות, אידאולוגיות ופוליטיות. לעתים תכופות, כך אטען, הרדיקליזם הרעיוני היה קונפורמי למסורת האידאולוגית שהוא צמח ממנה ולא היה מהפכני או חדשני לעומתה. הכישלון של האופוזיציה לא נבע מטיבה המצמית של 'הדיקטטורה הבן-גוריונית' דווקא, אלא מכך שהחלופות האידאולוגיות והפוליטיות שהאופוזיציה הציעה היו אֶנְכְרוֹניסְטִיות או אוטופיות ולא התחשבו בתמורות העמוקות שחברשו את החברה הישראלית בשנות החמישים ושינו את דמותה.

ד

הקמתה של מדינת ישראל שינתה מן היסוד את המציאות הארץ-ישראלית. המדינה נחשבה להשג היסטורי מדהים, אך לא נחשבה לסיום של הציונות ואפילו לא לתכליתה. בן-גוריון ומבקריהם כאחד ראו במדינה, במסגרת המדינית, רק שלב בתהליך ההיסטורי, אם כי שלב חיוני המספק לציונות ולעם היהודי את המסגרת ההכרחית ואת הכלים הדרושים. המתח הפנימי שנוצר בתוך המסגרת המדינית-הציבורית החדשה נולד סביב חילוקי-הדעות בשאלה איזה תפקיד יִגָּתן

ל'מדינה' בעיצוב המציאות החדשה הזו. מבקריו 'האידיאליסטים' של בן-גוריון גילו רתיעה מעצם המושג 'מדינה', בגלל יסוד הכפייה שבו, ועכשיו, במציאות ההיסטורית-הפוליטית החדשה, הם הפגינו רתיעה ערכית ואסתטית מפעילותה של 'המדינה'. הם חששו שהמשמעות של מעורבות 'המדינה' במקום החברתי-תרבותי תהיה 'כפייה' של מסגרת שלטונית 'טוטלית', אבל בעיקר, כמדומה, כפיית ערכים שלא היו מקובלים בעיניהם. כאמור לעיל, להלכה טענו אחדים מהמבקרים כי 'נורמליזציה' של החברה הישראלית פרושה יצירת מדינת-לאום והיא מחייבת תרבות לאומית משותפת; יחד עם זאת הם גם גרסו שראוי כי יצירת החברה הלאומית החדשה ותרבותה תתחולל בתהליכים 'ספונטניים' ללא הכוונה של רשויות המדינה 'מלמעלה' וללא 'פולחן מדינה'. כמובן, הכל ראו ב'מדינה' כורח היסטורי והשג היסטורי, אולם 'מדינה' לא הייתה רק מושג מופשט: המדינה הישראלית זוהתה עם מפלגה פוליטית מוגדרת – מפא"י, ועם מנגנון שלטוני מוגדר, ובאלה לא נתנו אָמון. בשורש הביקורת הייתה אפוא העובדה שהמדינה יצרה מתח בין מרכז הסמכות הריבוני, שהיה בידי מפלגה דומיננטית, ובין מרכזי סמכות משניים, שדיברו בשם חופש הפעולה של עצמם. אילו היה אחד ממרכזי הסמכות החלופיים הללו מגיע למרכז הדומיננטי ומחליף את הנמצא בו, אין ספק בעיני כי גם הוא היה מנסה לעצב את 'המדינה' בצלמו ובדמותו; כיוון שמרכזי הסמכות המשניים נותרו באופוזיציה או בשוליים, דיברה הרטוריקה שלהם בשם 'החרות הכללית', אך בעצם בזכות 'האוטונומיה' של עצמם ובזכות האיֶדאל הכולל המסוים שכל אחד מהם דגל בו. 'המדינה הבן-גוריונית' זכתה בביקורת שלילית מנקודת-מוצא אחדות. לעתים, באופן פרדוקסלי אך הגיוני, נוצרה תמימות-דעים עקרונית בין ביקורות נוגדות זו לזו; כך, למשל, 'הימין' ו'שמאל' היו שותפים לביקורת נגד 'מדינת המנגנון' אך מסיבות שונות לחלוטין – 'השמאל' בשם תרבות-המשנה ה'וולונטריסטית', ואילו 'הימין' בשם 'היוזמה הפרטית' ו'כוחות השוק החופשי'.

הביקורת המהותית התמקדה בשתי מערכות-טיעונים:

1. הגבולות הטריטוריאליים של המדינה יצרו מדינה 'פגומה' ו'חסרה'. כל הליקויים המהותיים שנטבעו באופיה הם תוצאה מהעיוות הטריטוריאלי הזה, שאיננו רק עיוות היסטורי אלא גם עיוות מטה-היסטורי. מנקודת-מבטם של 'תנועת החרות' ושל הימין הרדיקלי הייתה חלוקתה של ארץ-ישראל המערבית ביטוי וסמל למום אורגני, שנוספה לו כמובן כל תכולתה של 'קופת השרצים' שנקשרה ב'שלטון מפא"י'. מנקודת-מבטו של 'הימין' בכלל ובעיקר 'המחנה האזרחי', המשטר של מפא"י היה אחראי לעיקור כוחה המניע של היוזמה הפרטית. 'תנועת החרות' שדיברה בשמה של 'כלכלה חופשית', חופשית מפיקוח המנגנון הממשלתי-המפא"י, דיברה פרדוקסלית בנשימה אחת גם בשמם של אַטטיזם ממלכתי ושל מעורבות פעילה של 'המדינה' בעיצוב החברה והתרבות על-פי האיֶדאל הלאומי-התרבותי הנראה לה. היא הייתה בעת ובעונה אחת מפלגה אטטיסטית ומפלגה המוחה על כך שמנגנון ממשלתי המזוהה עם מפלגה מסוימת משתלט על החברה ועל המשק, לרבות המשק הפרטי.
2. המבנה הפוליטי של 'המדינה הבן-גוריונית' – מבנה של פשרות איֶדאולוגיות

שהניח בעת ובעונה אחת בידי קבוצות שונות אוטונומיה מזה ויכולת השפעה על המערכת הפוליטית והתרבותית מזה – נראה כנסיגה הרת-אסון מהווייתה של החברה היישובית בתקופת המנדט. הקואליציה של בן-גוריון עם הציונים-הכלליים ועם המפלגות הדתיות וה'הסטטוס קוו' הדתי היו בעיני השמאל מהלך ראקציוני מובהק: מהלך שנתן השפעה רבה בידי קבוצות שלא היו עד אז במרכז המערכת הפוליטית ובן-גוריון העדיף אותן משיקולים שלו על-פני בעלי הברית 'הטבעיים' שלו בתנועת הפועלים הארץ-ישראלית.

מפלגות השמאל, אשר בשנות החמישים היו שבויות בקסמו של הקומוניזם הריפווי הסטליניסטי, דיברו בשמם של 'וולונטריזם' ושל 'ספונטניות'. מפלגות שהאמינו בכוחה של העילית וביעודה ההיסטורי, מתחו ביקורת על יצירתה של 'דמוקרטיה מודרכת', שהשליטה את הפוליטיקה על כל רקמת החיים הישראלית ובכך שללה ממנה 'רומנטיקה' ו'חשמל אנושי'.²⁷ ביקורת פופוליסטית מעין זאת הנגיחה בין 'הגיוס מלמטה', שהוא צורה חיובית להפעלת הציבור, ובין הגיוס על-ידי המנגנון, שהוא לגרסת המבקרים צורת הגיוס של מפא"י. חוגים שכתבו דברי הלל על שליחותה ההיסטורית של המפלגה הקומוניסטית הריפוויית בברית-המועצות מתחו באותה נשימה ביקורת נוקבת על הריפוויזם של 'שלטון מפא"י'.

התשתית האידיאולוגית-ערכית והמטה-תרבותית של החברה הישראלית בוקרה מכיוונים שונים ומנוגדים. היו שאיתרו את שורש כל הפגמות המהותיות בהחלשות-לכאורה של הממד הציוני-הלאומי והחלוצי. בעיני אחרים דווקא ציוניותה של המדינה נחשבה לסיבת הקלקלה: בן-גוריון הואשם בו בזמן בהגשמת ההשקפה הציונית ובסטיות עקרוניות ממנה. מנקודת-מבט אחרת – בהמשך לדימויו של בן-גוריון בשמאל הרדיקלי, למן מינויו ליושב-ראש הנהלת הסוכנות בשנות השלושים ונסיונו להגיע להסכם פרגמטי עם הרוויזיוניסטים – בן-גוריון נתפס כפרגמטיסט רפורמיסטי, אשר סטה מן האידיאולוגיה הסוציאליסטית של בחרותו ואף הכניס במודע את ישראל למעגל ההשפעה 'המערבי' והפך אותה למדינה בורגנית-קפיטליסטית.

הביקורת שבאה מן ה'ימין' כנגד מעורבות המדינה הייתה פסות אידיאולוגית לביקורת האפריורית והדוגמטית נגד 'שלטון מפא"י'. 'תנועת החרות' ביקשה מציבור הבוחרים להאמין, כי החלפתו של 'שלטון מפא"י' ב'שלטון חרות' תעלה ארוכה לכל החוליים; בעצם היא התכוונה לטעון כי דפוס אחד של 'אטטיזם' יהיה עדיף על-פני הדפוס 'האטטיסטי' הקיים, שכן הדפוס הקיים אינו אלא מסווה להשתלטותה של מפלגה מעמדית ואינטרסנטית על המדינה ועל החברה, ואילו האטטיזם של 'תנועת החרות' יתן ביטוי לתפיסה ממלכתית על-מעמדית רחבה.

הביקורת מן 'השמאל' נבעה בעיקר מתגובת חרדה אל מול התהליכים שעברו על החברה הישראלית – מה שנראה לשמאל יצירתה של 'חברת המונים' בעלת אופי

27. ראה אצל אניטה שפירא, מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח: סוגיות במאבק על ההנהגה הבטחונית, 1948, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 58-65.

'מערבי', כלומר 'אמריקני'. את הביקורת הזאת הוא הסווה בטענות כנגד האופי 'הפרגמטי' של החברה, הבא לרשת את הרוח והחזון של תנועות הנוער הארץ-ישראליות ושל תנועת העבודה הארץ-ישראלית מתקופת המנדט. בן-גוריון צויר כאיש אשר סָרס את זרם העובדים בחינוך, את ההסתדרות הכללית ואת התנועה החלוצית, האיש אשר דן את החברה הישראלית לחומרות, השגיות ומעמדיות, לממלכתיות עיוורת וחיוורת, חסרת רוח חיים ונשמה, ל'ביצועים' של מנגנון.²⁸ דווקא בתקופה שנדרשה בה כל-כך הרוח היוצרת, בא בן-גוריון ומטעמים שלטוניים, בגלל חשש מפני 'תחרות' ומפני מתחרים, סָרס וחסיל את מגשימיה ומבטאיה של הרוח הזאת.

כאמור, יש מיחה גדושה של אירוניה בעובדה שהדוגלים ב'קולקטיוויות רעיונית' בניתם פנימה והמעריצים העיוורים של הריכוזיות הטוטליטרית אשר שררה בברית-המועצות, כמופת ליצירת 'חברה חדשה', הם גם המדברים, בנשימה אחת, בזכותה של 'רוח נעורים חופשית'. בעלי אוריינטציה סטליניסטית האשימו באופן זה את בן-גוריון ב'סטליניזם ישראלי'! את הרחבת המעורבות הכלכלית של המדינה במשק תארו כ'אטטיזם', ולא משום שהתנגדו עקרונית למעורבות ממשלתית; אדרבה, הם תמכו בשליטה מְרֵבית של 'המדינה' על המשק; התנגדותם למעורבות הממשלתית במשק נבעה מהתנגדותם לכך שהמעורבות היא סייעה להתפתחותו של משק פרטי מסובסד. הם לא רצו בתנועות-נוער פעילות באופן עצמאי, 'מלמטה', ללא תלות כלשהי ב'מדינה', אלא בתנועות-נוער ש'המדינה' מפעילה למטרות של אינדוקטרינציה פוליטית ותרבותית, וזאת כדי להגשים דגם חברתי-תרבותי רצוי. מאחורי הקלעים של הביקורת הייתה כאן אפוא רָאקציה להתפתחותה של החברה הישראלית החדשה, לתהליכי העיור והתעווש שעברו עליה ואימו 'להטביע' את חברות-המשנה הוותיקות ואת העיליות שלהן. המבקרים גילו חוסר הבנה משווע והתעלמו מן העובדה שיוזמה ציבורית בנוסח שנות השלושים והארבעים איננה מסוגלת לתפקד בנסיבות החדשות של שנות החמישים. כך, במקום להסתגל למצב החדש, להשתלב במערכת הפוליטית ולנסות להשפיע מתוכה, הם פרשו ממנה והיו למבקרים חריפים, רבי-פֶתוּס, המעלים באוב 'תור זהב' דְמיוני ורווי נוסטלגיה, למקוננים על 'הנוער האבוד'. 'תור הזהב' צויר כתקופה של זְהוּת תרבותית-רוחנית מוגדרת וברורה, ואילו הדור של שנות החמישים תואר כאילו הוא דור של אובדן זְהוּת שהומרה בקונפורמיות מזה ובפסיפס של זהויות מזה.

לכאורה נמצא מְכַנֶה-מְשׁוֹתֵף למבקרים משמאל ומימין: הכל מתחו ביקורת על התעצמותו של המנגנון הממשלתי הריכוזי; אבל כאמור, כל אחד משני המחנות ביקר תופעה זו מסיבות שונות לגמרי ויָצַג בביקורתו עמדות ואינטרסים שונים. מפא"י הייתה המרכז ובן-גוריון היה מנהיגה, וממילא זקפו לחובת המרכז הזה את כל מה שליסק והורוביץ כינו יפה 'מצוקות האוטופיה'.²⁹ חילופי הדברים בין בן-גוריון לאינטלקטואלים, שגילו כלפיו יחס דו-ערכי של

28. שם. ספרות התקופה גדושה בהערכות מסוג זה.

29. ד' הורוביץ ומ' ליסק, מצוקות באוטופיה: ישראל - חברה בעומסייתר, תל-אביב 1990.

הערצה (לפעמים אף הערצה עיוורת) וביקורת, מלמדים כי לא ביקורת חברתית ממשית הפעילה את האינטלקטואלים והדריכה את מנוחתם. רובם, כאמור, לא היו ערים כלל לבעיות שחברת המהגרים של שנות החמישים התמודדה אִתן, למשבר התרבותי שהיה מנת חלקה, אלא דיברו בשמן של אמות-מידה 'הומניסטיות' ומוסריות' והתפלמסו פולמוס עקר על מהותה של 'המשיחיות' בהיסטוריה היהודית ככלל ובמציאות ההיסטורית האקטואלית בפרט. למעשה מעורבותו של בן-גוריון בעיצוב פניה של התרבות הישראלית הייתה שולית למדי. הערות האינטלקטואלית שלו והדיאלוג המתמשך שקיים עם סופרים, אנשי רוח ואנשי אקדמיה עשויים להטעות ולהביא לכלל הנחה שהוא אכן נטל כביכול חלק פעיל ביצירתה של התרבות ובעיצובה. באופן אירוני, דווקא אנשי הרוח והיצירה פנו לעתים תכופות אל בן-גוריון במטרה לשכנע אותו שיפעיל את השפעתו ואת כוח-סמכותו כדי לעצב את פני התרבות הישראלית.³⁰

הביקורת זכתה בחלקה למידה של עוצמה, כנות ואמת, בגלל הפער העמוק שנפער בין הרטוריקה הבן-גוריונית על 'מדינת מופת' וגיוס 'המשיחיות' למניפולציות פוליטיות מזה ובין המציאות החברתית והפוליטית ומעורבותו הישירה והפרטנית של בן-גוריון בעיצוב כל פניה מזה. הו'אנר הסטירי שהתפתח בתקופה זו היטיב להבליט את התהום הפעורה בין האידאולוגיה והרטוריקה ובין המציאות וחשף גילויים רבים של שחיתות ממוסדת, צביעות, כפל-לשון וכדומה. יחד-עם-זאת, חלק מהחשיפה הסטירית של המציאות הפגומה היה גם הוא תוצאה של 'מנטליות נבואית'; כמלים אחרות: חלק מהסטירה לא נבע מתוך מגמה מצומצמת, להוקיע גילויים ותופעות ולהציע דרכים לתיקונן, אלא מתוך רצון להוקיע את המציאות בכליותה, כדי להכשיר את הקרקע להתקבלותה של חלופה כוללת. בן-גוריון הציב 'איִדאל משיחי' בדבר מדינה מוסרית, ומאחר שהאיִדאל הזה לא התממש, אפשר היה להתעלם מתפקידה של המדינה בקליטת העלייה, ביצירת מוסדות חברתיים, בצמיחה הכלכלית וכדומה ולטעון שבן-גוריון כלל לא הוֹדֵךְ באיִדאל מקיף או לחלופין לטעון שהיה לו איִדאל מקיף, אולם האיִדאל הזה היה איִדאל שלילי.

לעומת המפלגות הפוליטיות, לקבוצות השוליים הרדיקליות היה קל יותר לתת לביקורת לדבר בשפתה האמיתית. הן לא הסתתרו מאחורי נוסחים בדבר 'פלוֹנְרְלִיזִם' או 'רוח וולונטריסטית', אלא דיברו בגלוי בשמה של איִדָאָה טוטליסטית. לגבי דידן, הפגם המהותי במדינה הבן-גוריונית היה נעוץ בכך שהיא לא יצרה חברת לאום אינטגרטיבית, אלא יצרה אישיות לאומית מזויפת ולא טבעית, תלושה וריקנית. תיקון המצב לא חייב, לדעתם, רק שינויים במבנה השלטון, במדיניות הכלכלית או ביחסי הכוחות הפוליטיים הפנימיים, אלא 'מהפכה פוליטית-תרבותית' כוללת – שינוי

30. קרן, לעיל, הערה 2. מוכן שהיה לבן-גוריון תפקיד חשוב בקביעת המסגרת של מערכת החינוך ושל החינוך הצבאי, אך בכך הסתיימה השפעתו על התרבות. עניין אחר הוא דימויו בספרות ובאמנות של אותן שנים. ראה: בתיה דזנר, לחיות עם החלום, תל-אביב 1989, עמ' 140-143.

רדיקלי בתבנית־העומק של המדינה והחברה, יצירת מרחב גיאוגרפי חדש ומבנה תרבות־נפשי חדש.

מרטין בובר יכול היה לדבר במושגים אידאליסטיים־עמומים על כך שנוצר 'קרע בין העם ועקרון הוויתור',³¹ אך יש לתרגם את הדברים ללשון מעשית ותכליתית: המדינה הבן־גוריונית פגמה ב'אישיות האורגנית' של 'היהדות'; כיוון שאין צורך ואי־אפשר לבטל את המדינה, המסקנה היא שיש צורך לשנות את היחס בין המדינה ל'תרבות', לאו דווקא לצמצם את תפקידיה ואת מעורבותה של המדינה; על המדינה אפוא להיות לנושא־כליו של האידאל התרבותי האורגני, להיות מכשיר לחידוש האורגניות שנפרמה בעידן האמנציפציה וליצירתה של אישיות יהודית־ישראלית אינטגרלית חדשה.

ביסודה הביקורת של בובר התאימה במתכונתה לביקורת התרבותית של האידאליסטים השמרניים: היא מבטאת 'חול אוטופי להופעתה של 'יהדות מיסטית' ולהפיכת הדת ל'Kulturreligion'.³² להלכה המדינה אמורה להיות מסגרת 'נייטרלית' למימושה של התחייה הרוחנית הזאת, אשר מחולליה יהיו 'מדריכים רוחניים'; אבל למעשה, בנסיבות של קיום מדינה וכלים שלטוניים, יכולה הייתה עמדה כזאת להתגלגל בנקל לתפיסה תרבותית ריכוזית וטוטליטרית, המייעדת למדינה תפקיד של הדרכה והנחייה, אף־על־פי שבובר עצמו לא התכוון לכך, כמובן. הדבר אכן ארע בתפיסת התרבות של הקבוצות הרדיקליות. האוטופיה שלהם לא הייתה בהכרח 'בובריאנית', אבל הם חלקו עם בובר את אמונתו שהוויית התרבותית־רוחנית של אומה תייבט להיות הוויה אורגנית. מצב של זהויות חלקיות או מפוצלות – מצב של ישראל שחלקו עברי וחלקו (ראשו) בגולת אמריקה, הכלאה בין 'גלות ממלכתית' ל'מדינה גלותית' – נחשב בעיניהם מצב של הוויה פסולה מעיקרה היוצר 'אדם מפוצל' במקום 'האדם האינטגרטיבי' הנכסף. הביקורת המטה־תרבותית הזאת, שמיזגה פסימיות ומשיחיות, ראתה ב'פיצול' סימן של 'תלישות' ושל 'חוסר־טבעיות'. בן־גוריון 'המשיחי' הצטייר כאן כהגליאני הרואה במדינה תכלית ועיקר ומזניח את הצורך בהכוונת המדינה לקראת 'עוד של' התחדשות רוחנית'.

הביקורת של אינטלקטואלים רבים הייתה, אם־כן, ביקורת אידאליסטית – היא הייתה אבסטרקטית ובמקרים רבים אנכרוניסטית והיא התעלמה מבעיות־יסוד או הייתה חסרת־רגישות לבעיות אלו, משום שהמבקרים היו שבויים במערכי עולמם הסובייקטיביים. לחלופות שהוצעו לא היה סיכוי להתממש והייתה בהן גם סתירה פנימית עמוקה. חולשתם של המבקרים נבעה מכך שהם לא הסתפקו במיקוד תשומת־הלב בבעיות ספציפיות שאפשר להתמודד אתן, אלא עסקו בביקורת

31. מ' בובר, 'יהדות ותרבות' (1951), תעודה ויעוד: מאמרים על ענייני היהדות, א, ירושלים 1984, עמ' 226–234.

32. ראה: א' שפירא, 'משיחיות פוליטית ומקומה בתפיסת הגאולה של מרטין בובר', דברים לזכרו של מ' בובר כמלאות עשרים שנה לפטירתו, ירושלים תשמ"ז, עמ' 51–72.

אידאליסטית ואוטופיסטית המבקשת 'להחליף את המציאות'. אולי זאת הסיבה לכך שהציבוריות הישראלית אחרת לתת את הדעת למגמות שפעלו בעומק החברה ומאחורי הקלעים.

ישראל של שנות החמישים לא הייתה יכולה להיות לחברה סוציאליסטית ולא-ריכוזית בעת ובעונה אחת. מצד שני אין ספק כי ללא היוזמה והסמכותיות של בן-גוריון וללא הכלים המדיניים שהפעילה ממשלתו בתקופה ההיא לא היה למדינת ישראל הצעירה שום סיכוי להגשים את המטרות הלאומיות המוסכמות ולבצע בעת ובעונה אחת תהליך של גידול דמוגרפי, מודרניזציה ואינטגרציה. אומנם בתקופת בן-גוריון לא נוצרה תרבות לאומית אינטגרטיבית, אולם אין ספק כי בתקופה ההיא נוצר מצע תרבותי משותף, שהיה לימים הבסיס לאחדותה של החברה הישראלית גם כאשר העמיקה בה ההטרואגניות.

תהליכים אלו הסיטו עיליות ישנות ממעמדן הקודם ולכן הם עוררו אצלן תגובה חריפה. רבים ממבקריו של בן-גוריון, בעיקר מבקריו מן 'השמאל החלוצי', לא השכילו להתארגן מחדש כדי לסגל את עצמם לחברה הישראלית ההולכת ומתהווה והוסיפו להעריך את החברה על-פי האידיאלים והאינטרסים שגיבשו בתקופת המנדט. הם היו לשומרי החומות של 'החברה הסגורה' ושל 'המשטר הישן' וביקשו לגונן עליהם מפני הדינמיקה החברתית והתרבותית; בן-גוריון, לעומת זאת, ניסה בדרכים שונות לכון את הדינמיקה הזאת ולשלוט על מגמותיה.

מפח-נפש סובייקטיבי-אישי וקבוצתי הושלך אפוא על החוויה הקיבוצית ועל הביוגרפיה הקולקטיבית. משברים היסטוריים שונים – המלחמה הקרה, מלחמת קוריאה, עלילת הרופאים ומשפטי פרג, הסכם השילומים וכדומה – היו קטליזטורים של הביקורת ומוקדי הפולמוס. אחדים מהם (הסכם השילומים, למשל) העצימו את הביקורת נגד מפא"י ואחרים (משפטי פרג, למשל) החלישו את הביקורת השמאלית נגד מפא"י.

לאמיתו של דבר החברה הישראלית בעידן הבן-גוריוני הייתה חברה מרובדת ופלוורליסטית למדי, בניגוד לתדמיתה הרווחת. אפשר אף לומר שהאינטגרטיביות שהושגה בתקופת היישוב התפרסמה מאוד דווקא בתקופתו של בן-גוריון ותוצאותיו של התהליך הזה התגלו רק בעשור שלאחר-מכן. התדמית של שלטון ריכוזי המנסה לעצב את החברה מטשטשת את העובדה שמתחתיו התפתחה חברה הטרואגנית ולא הומוגנית או אינטגרטיבית.

אין ספק כי מעורבותו של בן-גוריון בתחומים השונים של התרבות והחינוך הייתה השפעה מעצבת מכרעת בכל הנוגע למודרניזציה של כלל החברה ושילובה במערכת של התרבות העברית, אבל לא היה בכוחו לעצב תרבות עברית לפי האידאליים שהרבה לדבר עליהם. תכנון מסגרת למדינה ולהתיישבות הוא דבר אחד – תכנון חברה ותרבות הוא דבר אחר לחלוטין.

כאשר תם העידן הבן-גוריוני, נשמו המבקרים לרווחה ותארו את התקופה החדשה כתקופה ליברלית פתוחה יותר. יש משום אירוניה בעובדה שהם קידמו בברכה את התקופה החדשה, כיוון שהיא הייתה נטולת זיקה כלשהי לדגם החברה והתרבות שהם שאפו אליו באמת בשנות החמישים. עם הסתלקותו של בן-גוריון מהשלטון, נעלם

מרכז של סמכות פוליטית שיצר את הדימוי של 'חברה טוטליטרית' ודמותה הממשית של החברה נחשפה כפי כפי שאכן הייתה עוד קודם-לכן.

כשהתפורר בשנות השבעים מרכז הסמכות הישן וכוחות חדשים עלו על הבמה, מאיימים למוטט כליל כל מה שהיה בעיני המבקרים מהשמאל מורשה חיובית, החלו הגעגועים לעידן בן-גוריון; עתה ראו בו עידן של זהירות ומתינות פוליטית, עידן של 'סופיות', ופְּרֻדוֹקְסִילִית מבחינת רבים מן המבקרים – עידן שהמדינה וחוקיה עמדו בו מעל לאידאולוגיות משיחיות או אוטופיסטיות, הרואות במדינה כלי-שרת למטרותיהן או אויב שיש לערער על סמכותו.

העידן הבן-גוריוני התאפיין במידה של רטוריקה משיחית ובפְּתוֹס, אבל היה בעיקרו של דבר עידן של פִּיכּוּחַן ריאליסטי והכרה במגבלות, שהניבו פְּרַגְמָטִיזְם בתחומים שונים.³³ ברבדיה העמוקים של הביקורת, היא לא הייתה מעוגנת בהתנגדות לעודף משיחיותה של המדינה הבן-גוריונית, אלא דווקא בהתנגדות לריאליזם ול'נורמליזציה' שאפיינו אותה. מבקריו של בן-גוריון נקלעו לסתירה: מצד אחד הם מתחו עליו ביקורת מפני שהנהיג מגמה של 'ריאליזם' ו'נורמליזציה' ובכך טושטש יחודן של 'תרבויות משנה' ותיקות, אך בו בזמן נטרו לו איבה על חסימת 'תהליכים של נורמליזציה' בתחומים מסוימים.

מבקרי בן-גוריון, כמו חסידיו, התעלמו מפעולתם של כוחות גדולים ממנו בעיצוב דמותה של החברה הישראלית, וכן התעלמו מן העובדה כי כוחות שבן-גוריון יצר או היה מעורב ביצירתם חוללו גם תמורות שהוא לא כיוון להן. בן-גוריון, למשל, ידע להבליט היטב את חשיבותו הכלכלית של הסכם השילומים לפיתוח ולמִוֹדֵרְנִיזַצִיָה של המשק, אך ספק אם נתן את דעתו לתהליכים החברתיים שהסכם יחולל. המבקרים גם התעלמו מהעובדה שבן-גוריון הנהיג את המדינה בתקופת הבראשית שלה, שהייתה תקופה של שרשרת יוזמות ארוכה בכל התחומים. בן-גוריון היה ראש-הממשלה היוזם, בדרך-כלל במעורבות ישירה, ולעומתו יורשיו בתפקיד היו חסרי-יוזמה או הסתפקו בתחומי יוזמה מוגדרים. כיוון שהיה אישיות טוטלית וחותרו אכן ניכר בתחומים רבים, הרי גם הביקורת עליו היא ביקורת חובקת-כל כמעט.

33. הורוביץ וליסק (לעיל, הערה 30), עמ' 150–153.